

01

ledenblad
maart
2012

Durf te
kiezen

De persoonlijke uitvaart
pagina 6

De kunst van het kiezen
pagina 10

**Je leeft maar zo kort en
je bent zo lang dood**
pagina 12

EN VERDER:

- p 2** Korte berichten
- p 3** Mensch durf
te kiezen
- p 8** Onuitzetbaren: over-
heid maak een keuze
- p 9** Joep Schrijvers
moddert door
- p 13** Humanisme en kunst
- p 14** Humanistische
vorming op scholen
- p 15** Datingsites zijn om
- p 16** Humanist aan het
woord

*Foto Nicole le Fever:
Jeppe van Pruissen*

HUMUS

‘Weten wat je wilt
is een groot geluk’

Nicole le Fever, pagina 4

Humanisme in de media

Ondertussen op het web

1. Een atheïstische tempel in hartje Londen: dat is het visioen van Alain de Botton. Atheïsten als Max Pam en Richard Dawkins vinden het maar niets. Lees de blog van Esther Wit.
www.humanistischverbond.nl/creatheïsten
2. Keuzestress ontstaat als kiezen een last wordt. In de online hoorcollegeserie 'Hoe kan ik kiezen?' belichten Joachim Duyndam, Joep Dohmen en Harry Kunneman vanuit een filosofisch perspectief het maken van keuzes.
www.humanistischverbond.nl/nieuws/archief/2011/hoe-kan-ik-kiezen
3. Verslag Werkconferentie ONUITZETBAAR, vragen en consequenties:
www.humanistischverbond.nl/nieuws/archief/2011/onuitzetbaren-conferentie
4. Blog Rein Zunderdorp over de vitale waarden van het humanisme:
www.humanistischverbond.nl/nieuws/archief/2011/eigentijds-idealisme-en-humanisme
5. Het HV gebruikt LEVEN de film om met studenten van de Universiteit voor Humanistiek (UvH) een filmgesprek te voeren. Het gesprek is een onderdeel van de module 'Ethiek' van Joep Dohmen die op 23 februari van start gaat.
www.humanistischverbond.nl/webetui_wysiwyg/nieuws/archief/2011/leven-de-film-samenwerkinguvh

HUMAN op tv

Dus ik ben

In april – de Maand van de Filosofie – start HUMAN met de tweede reeks van *Dus ik ben*. Hierin onderzoekt filosofe Stine Jensen hoe mensen zichzelf definiëren in de hedendaagse beeldcultuur. Gelijktijdig met de nieuwe televisieserie verschijnt het boek *Dus ik ben 2* (De Bezige Bij). Bovendien staat Jensen centraal van 31 maart t/m 6 april op Holland Doc 24.

Denk en praat mee op www.facebook.com/dusikben. Uitzending wekelijks vanaf zondag 1 april, 23.35-00.10 uur, NL2. Herhalingen de maandag erop om 14.15 uur, NL2.

Het Filosofisch Kwintet

Op 13 april wordt *Het Filosofisch Kwintet* live uitgezonden vanaf de Nacht van de Filosofie in Felix Meritis in Amsterdam. Het thema dat HUMAN onder leiding van Clair Polak en Ad Verbrugge van vele gezichtspunten zal benaderen is De Ziel van de Verzorgingsstaat: waarom hebben we die verzorgingsstaat? Hoe is dit concept historisch ontstaan? Is de ziel van de verzorgingsstaat aan verandering onderhevig of niet? Hoe vatbaar is deze ziel voor gure economische en politieke winden uit binnen- en buitenland?

Zet of houd na P&W op NL1 uw televisie aan, of kom naar Felix Meritis! www.Facebook.com/filokwintet.

De Vloer Op

Vanaf 18 mei improviseren topacteurs met elkaar en met de meest opvallende aanstormende talenten. Van Pierre Bokma, via Saskia Temmink, Gijs Scholten van Aschat, Peter Blok en Eva Van der Gucht tot Nasriddin Dchar, Anna Drijver, Sanne den Hartogh e.v.a. Regisseur Peter de Baan stelt hen voor actuele maatschappelijke en relationele dilemma's, die hij in een improvisatieopdracht giet. Ongebreidelde vrolijkheid gaan de acteurs niet uit de weg, maar tegelijkertijd is er in bijna elke scène het moment dat de hilariteit plaatsmaakt voor een inkijkje in de wijze waarop mensen tot morele en ethische keuzes komen.

Zie www.devloerop.nl. Vanaf vrijdag 18 mei tien keer wekelijks 23.15 uur, NL2.

Wereldhumanismedag

Humanisten zijn niet van de vieringen. Maar er is een uitzondering: Wereldhumanismedag op 21 juni, de eerste dag van de zomer. Met de verslaggevers van Metropolis (VPRO) maakt HUMAN voor deze dag een programma waarin eigenzinnige mensen uit verschillende delen van de wereld laten zien hoe zij het heft in eigen handen nemen en zo de regie over hun eigen leven – essentieel voor het humanisme – in praktijk brengen.

Donderdag 21 juni, NL2.

Samen een boek maken

Een humanistische bloemlezing: een boek vol verhalen, fragmenten en gedichten uit de Nederlandse of buitenlandse literatuur voor de 365 dagen van het jaar. Zo'n boek wil de afdeling Zwolle eind 2013 uitgeven. Wij nodigen u van harte uit hieraan mee te werken. Vraag de flyer met informatie aan bij het Humanistisch Verbond, afdeling Zwolle e.o., Meppelerstraatweg 87, 8022 AE Zwolle of via e-mail, lh.franken@kpnmail.nl.

Ervaar de schoonheid

Hoe kan levenskunst je helpen voor jezelf te zorgen? Adviseur en interim-manager Erik Pool (1961) van La Scuola, de Academie voor Levenskunst, vroeg zich dat af. Het eerste resultaat van dit denkproces is het essay *Zorg jij goed voor jezelf?*

Boek bestellen? Mail naar welkom@academievoorlevenskunst.nl o.v.v. Lezer HV Nieuwsbrief/Humus en u ontvangt het boekje incl. verzendkosten voor € 8,95 (€ 9,95 in de boekhandel). Kijk ook op www.humanistischverbond.nl/zorg-jij-goed-voor-jezelf.

Mensch durf te kiezen

Kennelijk zijn we het niet meer zo gewend dat iemand in alle rust uitlegt waarom iets is zoals het is

Het is al weer even geleden, en heel Nederland heeft zijn licht er al over laten schijnen, maar ik wil er toch nog graag iets over zeggen. Het beeld van een ontspannen Wiebe Wieling staat me nog goed voor de geest: de voorzitter van de vereniging De Friesche Elf Steden laat tijdens het NOS Journaal een gespannen journaillie en miljoenen kijkers weten dat hét niet doorgaat. Alle koortsachtige opwindende drukte ten spijt, legt Wiebe Wieling keer op keer rustig uit: 15 cm dik is 15 cm dik en als het ijs niet overal 15 cm dik is en alles uit de kast is gehaald om het ijs te laten groeien, dan gaat het niet door. Wat me vooral trof was het effect van deze weloverwogen boodschap. Iedereen was ervan onder de indruk. Zowel van de heldere, goed beargumenteerde keuze om de tocht der tochten niet door te laten gaan, als de ontspannen en overtuigende manier waarop het besluit werd gebracht. Kennelijk zijn we het met elkaar niet meer zo gewend dat iemand, tegen de mediadruk in, in alle rust uitlegt waarom iets is zoals het is, in duidelijke en voor iedereen te begrijpen taal. Met als resultaat dat eigenlijk iedereen meteen vindt dat dit besluit ook het beste is, dat de risico's inderdaad te groot zijn. Dit in schril contrast met de opgefokte mediahype in de week voorafgaand aan de persconferentie. Het was alsof de media er alles aan deden om de toer met magisch denken af te dwingen. Alsof ze hadden afgesproken dat als alles en iedereen het er maar steeds over zou hebben, het ijs vanzelf 15 cm dik zou worden. Wat dat betreft kunnen de media ook een voorbeeld nemen aan Wiebe Wieling: het volk is diep onder de indruk wanneer het iets te horen krijgt waar het niet op had gehoopt, maar waarvan men weet: het deugt, het klopt, ik begrijp het.

Het gebeuren maakte twee dingen duidelijk als het gaat om keuzes maken: je moet er innerlijk van overtuigd zijn dat je het juiste doet, er volledig achterstaan en je moet het kunnen en willen uitleggen. Er innerlijk van overtuigd zijn, betekent met je hart en je verstand achter je keus staan. Feitelijke en redelijke argumenten zijn belangrijk maar niet voldoende. De keus, het besluit, moet in overeenstemming zijn met wat je belangrijk vindt, met wat je vindt dat je moet doen. En alleen voelen dat iets goed is maar dit niet kunnen beredeneren of uitleggen is ook niet echt overtuigend. Je moet bereid en in staat zijn rekenschap af te leggen over je keus, zodat een ander kan begrijpen waarom je ertoe bent gekomen. Dit vereist dat je alle voors en tegens goed tegen elkaar hebt afgewogen en niet – om in de beeldspraak te blijven – over één nacht ijs bent gegaan.

Durven kiezen is vaak veel lastiger dan we denken en het is een van de thema's in ons Meerjarenbeleidsplan 2012-2017. Humanisten hechten aan vrijheid, je eigen keuzes kunnen maken. En we willen ertoe doen, voor anderen, onze omgeving. Maar in een tijd waarin we overspoeld worden door mogelijkheden, is het verdraaid lastig te bepalen wat er voor jezelf echt toe doet, wat waardevol is. De vaardigheid om richting aan je leven te geven en je niet te laten leven, komt je niet aanwaaien. Je moet er wat voor doen. En als dat lukt, geeft het doorgaan een enorme opluchting en geestelijke ruimte. Zelf vind ik kiezen lastig wanneer ik weet dat die keus voor anderen teleurstellend uitpakt. De boodschap 'verzachten' of met een omweg brengen maakt het alleen maar ingewikkelder. Kiezen vraagt ook moed. Daaraan ontbrak het Wiebe Wieling niet toen hij zei: 'It giet niet on.'

Ineke de Vries

Journalist Nicole le Fever: *‘Het gaat niet om mij’*

Voor de NOS versloeg Nicole le Fever (47) het afgelopen jaar de Arabische Lente. Onlangs kwam zij met haar dochter vanuit haar thuisbasis Jordanië terug naar Nederland, waar de directe omgangsvormen haar soms rauw op haar dak vallen. ‘Hoe verschillend de landen in het Midden-Oosten onderling ook zijn, de mensen zijn er bijzonder gastvrij, hulpvaardig en beleefd.’

Vorig jaar kreeg ze de Vredesprijs van het Humanistisch Vredesberaad omdat in haar berichtgeving opvalt dat ‘zij niet alleen op heldere wijze verslag doet van actuele gebeurtenissen, maar zich ook inspant om te belichten wat deze gebeurtenissen voor de mensen in de bewuste gebieden betekenen.’

Le Fever wilde al vroeg schrijver worden. ‘Schrijver of journalist. Ik wilde zo schrijven dat de lezer de tranen over de wangen zouden rollen. Het is een groot geluk als je al vroeg weet welke richting je op wilt. Keuzes maken was voor mij niet moeilijk. Ik was best een betweterig kind. Ik had strikte opvattingen over goed en fout. Ik ben geboren in Den Haag maar opgegroeid in Naarden. Als andere kinderen uit het Gooi op school werd gevraagd: wat wil je later worden? was hun antwoord: rijk. Dat vond ik heel stom. Na mijn studie communicatiewetenschappen in Amsterdam ben ik correspondent geworden, Ik hield altijd al van reizen.’

Journalist

‘Ik werkte voor de NOS eerst in Den Haag op de politieke redactie. Toen verkaste ik naar het *Jeugdjournaal*, een geweldige tijd. Het mooie daar is de basisgedachte van waaruit je het nieuws brengt: de wereld bestaat uit goed en kwaad. Honger is fout en als mensen te eten hebben en naar school kunnen is het goed. Wat moet er gebeuren om het kwaad te overwinnen? Zo is het natuurlijk ook, maar het maakt werken voor het *Jeugdjournaal* ook zwaarder. Het was ten tijde van de oorlog in Joegoslavië. Bij het *Journaal* kun je je meer beperken tot de feiten. Kinderen moet je het allemaal uitleggen, vanaf het begin. Dus je moet zelf ook begrijpen waar het conflict vandaan komt. En dan word je met de neus op de feiten gedrukt. Het gaat altijd om macht, het gevecht om een stukje grond, om water. Iedereen wil hetzelfde. Dat je kind gelukkig wordt, dat ze onderwijs krijgen, dat het goed gaat met je familie. Interviews met kinderen zijn ook zwaarder, als je bijvoorbeeld een volwassene interviewt met aids, dan begrijpt diegene dat hij model staat voor alle mensen met aids. Kinderen hebben dat niet. Die denken: omdat wij elkaar aardig vinden, stel jij de vragen en ik geef antwoord. De band is directer, veel persoonlijker. Dan komt het heel dichtbij. Kinderleed is sowieso zwaar-

der om aan te zien dan het leed van volwassenen. Ook wat het teweeg brengt bij de ouders.’

Gezin

‘Mijn vader, nu twintig jaar dood, was een rustige man van weinig woorden. Hij las veel, luisterde naar Franse en Zuid-Amerikaanse muziek. Hij kon heel emotioneel worden als er iets moois te zien was op tv. Dan rolden de tranen onder zijn bril vandaan. Dat had hij ook als op verjaardagen de familie van mijn Surinaamse moeder kwam. Dat was altijd één groot feest. Hij had ook een groot rechtvaardigheidsgevoel. Hij was werkelijk kleurenblind, voor hem bestond er gewoon geen onderscheid tussen ras of geloof et cetera, je hebt een mens voor je, man of vrouw, wit of zwart... Hij trouwde met een Surinaamse in een tijd dat dat nog ongebruikelijk was.’

Religie

‘Mijn vader was van huis uit doopsgezind maar niet praktiserend. Mijn moeder gelooft wel. Ze heeft het een tijdje geprobeerd om ons met de Bijbel groot te brengen. We zijn zelfs nog een blauwe maandag naar de zondagsschool geweest, maar wat ik me daarvan herinner is dat we uit het raam klommen. Ik vond de verhalen uit de Bijbel wel heel mooi. Ik denk dat elk kind dat interessant vindt. Het idee dat de wereld gemaakt is in zeven dagen door iemand op een wolk, die goed is. Ik heb er nooit echt in geloofd.’

‘Humanisme baseert waarheid niet op dogma’s maar op menselijke waarden, de menselijke maat. Atheïsme daarentegen kan net zo dogmatisch zijn als religie. De verstokte atheïst doet religie af als kul en onzin. Ik vind het knap als mensen zo overtuigd zijn van hun waarheid. Ik begrijp gelovigen helemaal. Natuurlijk denk je dat jouw god de ware is. Als je mij die god maar niet met geweld opdringt. De mensen die ik in het Midden-Oosten heb ontmoet, accepteerden volledig dat hun waarheid niet de mijne was, hoewel ze het prachtig hadden gevonden als ik het mooie van hun god ook had ingezien. Als je iets moois ervaart wil je dat graag met je vrienden delen. En dat noem ik respect.’

Foto's: Jeppe van Pruisen

Atheïst

'Het woord "atheïst" associeer ik met een hekel hebben aan alles wat naar religie zweemt. Terwijl ik heel mooie dingen heb gezien van mensen die kracht putten uit hun geloof. In Liberia kwam ik een vrouw tegen met een geestelijk gehandicapte zoon van veertien. Toen er gevechten uitbraken op het platteland, hebben zij het voor elkaar gekregen om op hun vlucht van 150 kilometer vijftien kinderen te redden. Dat kleine vrouwtje en die gehandicapte zoon. Hoe heb je dat gedaan? vroeg ik. "God heeft mij de kracht gegeven", antwoordde ze. Zoals ze daar voor me stond, in een oud gebouw, amper een dak boven haar hoofd, met al die kinderen om haar heen die ze probeerde te eten te geven... Ik dacht bij mezelf: dit mens is goed. En dat geloof in het goede heeft voor mij bijna iets religieus. Die vrouw haalt het uit haar geloof. Geestelijke adrenaline. Wie ben ik om te zeggen dat haar god niet bestaat. "Haar de illusie ontnemen", zeg ik uitdrukkelijk niet. Want dat impliceert alweer een waardeoordeel.'

Loslaten

'Vijf jaar Midden-Oosten, dat betekent oorlogen verslaan, veel leed om je heen zien. Van elke reis neem je iemand mee. Zoals die vrouw in Liberia. En de kindsoldaten die heftig gedrogeerd iemand kapot hakten. En het verhaal van een vrouw in Iran, die me vertelde: "Ik had acht kinderen, ze zijn allemaal dood." Ze was oud, heel klein, en de gedachte dat je alles wat je hebt in één klap verliest staat me nog duidelijk voor de geest. Ik weet bij wijze van spreken nog wat ik aan had. Ik vraag me vaak af hoe het nu met die vrouw zou gaan. Items maken die gaan over verlies is aangrijpend. Maar dan zeg ik tegen mezelf: jij moet het verhaal vertellen. Dan ga je monteren en grappen maken met je collega's. Dat heet overleven.'

'Ik vind het altijd een beetje suf om het daarover te hebben. Ik ga daar vrijwillig naar toe, het is mijn werk. Ik moet wel eens hard rennen om niet een klap te krijgen, maar demonstranten die zich laten filmen – tijdens de verkiezingen bijvoorbeeld – ze komen in beeld, ze nemen willens en wetens het risico. Zij zijn de helden. Ik film. Omdat ik hun link ben naar de buitenwereld en ze graag willen dat ik met de beelden weer naar huis ga, gaan ze om je heen staan als er gevaar dreigt. En je wordt in veiligheid gebracht. En dan vertrek je. Voor hen begint het dan pas. Ze zeggen: doe de groeten aan je familie. Dat voelt niet fijn. Het voelt alsof je ze in de steek laat. Zij blijven daar en kunnen door mijn beelden worden ondervraagd of opgepakt.'

Mannenwereld

'Mannen in het Midden-Oosten geven je geen hand maar staan je wel bij te lichten als je aan het filmen bent. Of ze helpen je

met sjouwen van het statief. Juist hun geloof zorgt ervoor dat ze respectvol met je omgaan. Tijdens het filmen van een demonstratie bijvoorbeeld, kon het wel gebeuren dat mijn plaatselijke collega's het werk meerdere keren per dag stillegden om te bidden met hun gezicht naar Mekka. Maar dat gaf niet, want de demonstranten deden hetzelfde.'

Zelfbeschikking

'Dat mensen kunnen kiezen voor euthanasie is al een hele opluchting. Juist die keuzevrijheid kan ervoor zorgen dat je er van afziet. Zoals mijn vader. Toen hij ernstig ziek werd, zei hij herhaaldelijk: "Als ik dit niet meer kan, dan stop ik ermee." En dan was het zover en dan veranderde hij toch van gedachten. Uiteindelijk was het zien van blaadjes aan de bomen voor hem genoeg om door te gaan. De kwaliteit van leven blijkt dan in heel kleine dingen te zitten. Je kan niet voorspellen hoezeer je op het eind toch nog aan het leven hangt.

Als je het hebt over geestelijk ziekten, wordt het ingewikkelder. Als ik kijk naar zelfmoordgevallen door depressie van mensen die ik ken, dat je met het gevoel blijft zitten: was die depressie niet toch tijdelijk? Je hoopt zo dat iemand lang genoeg blijft leven tot het juiste medicijn wordt uitgevonden. In theorie ben ik er helemaal voor, voor eigen regie. Maar als iemand expliciet hulp aan mij vraagt om zijn leven te beëindigen... Daar zou ik het erg moeilijk mee hebben.'

Goed leven

'Dan denk ik aan heel gewone dingen. Met mijn zus aan de keukentafel, fietsen met mijn dochter, eten met vrienden. Heel af en toe kom je mensen tegen die helemaal in balans zijn. Die net zoveel respect voor anderen hebben als voor zichzelf. Ik denk dat ouders proberen op die manier hun kinderen op te voeden. Tot iemand die helemaal zonder hang-ups in het leven staat, die zijn eigen beslissingen neemt, die zich niets aantrekt van het oordeel van een ander, niet omdat hij die ander niet belangrijk vindt maar omdat hij gewoon zeker is van zichzelf, weet wat goed en kwaad is, weet hoe hij anderen gelukkig kan maken, altijd het goede zegt op bruiloften en crematies, iets aardigs zegt als iemand er even doorheen zit. Het streven is er, de mensen doet hun best. Maar voor de meeste mensen is het leven verre van perfect. Het leven is zwaar maar we gaan gezellig voort.'

'Als ik kook voor mijn dochter – ik kan het niet zo goed – en dat ze dan zegt: "Goh mamma, het is weer mislukt hè. Maar het ziet er wel mooi uit." Of als ze met me in de auto zit: "Zijn we al verdwaald?" Daar geniet ik van.'

Machteld Bouman & Roeland Ensie

De persoonlijke uitvaart

Het landschap van de uitvaartwereld is de laatste decennia aanzienlijk veranderd. Sinds de kerkelijke kaders voor een groot deel zijn weggefallen, zijn de begrafenissen en crematies een stuk persoonlijker geworden.

Veel mensen kiezen ervoor om een persoonlijke noot aan het afscheid te geven, die recht doet aan wie de overledene was. Van een koets met vier zwarte paarden ervoor en iedereen in het roze gekleed tot een sambagroep met trommels of de lievelingsracefiets bij het graf. Het kan tegenwoordig allemaal.

Dat de tanende invloed van de Kerk sporen trekt in de rituelen rondom de dood kan haast niet anders, want het waren juist de rituelen bij belangrijke overgangen in een mensenleven, zoals geboorte, huwelijk en sterven, waar de religie een belangrijke functie vervulde en ook een stevige vinger in de pap had. Maar sinds de ontkerkelijkheid die in de jaren zestig is begonnen en zich daarna consequent heeft doorgezet - in geen enkel land in Europa is die zo hard gegaan als in ons land - is die invloed in toenemende mate afgenomen. Daarbij zijn we een stuk minder autoriteitsgevoelig geworden. 'De dominee, de dokter en de notaris beslisten vroeger wat er moest gebeuren en de meeste mensen hielden zich daaraan', zo verwoordt humanistisch uitvaartbegeleider Riet Berghuys het vroegere tijdsgewricht heel treffend. 'Terwijl de mensen nu autonoom en zelfbewuster zijn en zelf willen bedenken en kiezen hoe ze het afscheid van een dierbare vorm willen geven. Datzelfde geldt voor de inrichting van het graf.'

Ook de humanistische uitvaartbegeleiders ervaren aan den lijve hoeveel meer eigen keuzes mensen maken als het om een afscheidsdienst gaat. Terwijl zij nog niet eens de meest geëmancipeerde en voornamelijk hoog opgeleide groep bedienen, want die nemen het heft vaak geheel in eigen handen en regelen bijna alles zelf.

Van lijkwade tot paarse kist

Riet Berghuys heeft inmiddels al op zo'n negentig uitvaarten gesproken. Ze heeft dan ook al heel wat voorbij zien komen. 'Het opbaren bijvoorbeeld, kan op talloze manieren gebeuren. Je kon altijd al kiezen tussen thuis of in een uitvaartcentrum, maar daarna begint het kiezen pas echt. De overleden persoon kan op bed liggen, of mooi aangekleed op een opbaarplank, waar dan later tijdens de dienst een kap overheen gaat. Maar hij kan ook in een rieten mand liggen, in een paarse kist of in een geheel door de kleinkinderen beschilderde kist. Dan volgt

de begrafenis of de crematieplechtigheid. De overledene kan in een lijkwade begraven worden of tijdens de plechtigheid in een open kist liggen, zodat iedereen diens gezicht nog kan zien. Sommige mensen willen op een natuurbegraafplaats begraven worden. De mogelijkheden zijn legio en er wordt ook steeds meer gebruik van gemaakt.'

Men zoekt naar plekken
waarvan de nabestaanden
denken dat de dode zich
daar thuis zal voelen

'Mensen vragen aan het begin van een gesprek weleens aan me: mag dit wel? Of hoort dit wel? Mijn antwoord is dan stevast: we kijken niet meer naar wat hoort. Bijna alles kan en mag tegenwoordig. En dan komen ze vaak zelf met een idee. Kinderen willen bijvoorbeeld zelf de kist aan de touwen in het graf laten zakken, zodat ze hun moeder zelf hebben begraven. Of twee kleinkinderen willen sterretjes afsteken bij het graf van oma, omdat ze dat eerder op Oudejaarsavond, toen oma in het ziekenhuis lag, in de ziekenhuistuin ook voor haar hadden gedaan. Op de begrafenis van "de mooiste brandweerman van het korps" die vlak na een oefening aan een hartinfarct was overleden, reed de brandweerauto achter de stoet aan en stonden alle brandweermannen in het gelid langs de kist. Ook gaven ze een saluut bij zijn huis.'

'Wat ik me ook nog goed herinner is de familie die kastanjes op de kist wilde gooien, die ze tijdens de laatste wandeling met de overleden persoon handenvol hadden geraapt. Ik hoor dat droge, tikkende geluid nog: tok, tok, tok.'

Ook Jeanet ter Linden, humanistisch uitvaartspreester in de regio Midden-Nederland, krijgt soms aparte wensen te horen. 'Zo was er een vrouw die zei: "ik wil geen stiltemoment in de dienst, maar juist een klappmoment. Mijn vader was zo'n fantastisch mens en hij heeft mij zo goed opgevoed. Hij verdient een applaus." Daar heb ik de mensen dan ook van harte toe uitgenodigd. Soms wil een kleinkind een verhaaltje voor opa voorlezen of mogen de kinderen nog een hartje op de kist teke-

nen. Wat veel indruk op me heeft gemaakt is de man die in een koets met van die grote, zwarte, gepoetste paarden ervoor en met witte bloemkransen aan de zijden naar zijn laatste rustplaats werd vervoerd. Wat je de laatste tijd ook veel ziet, zijn prachtige PowerPointpresentaties. Familieleden durven niet zelf te spreken, maar dit doen ze waanzinnig knap met een wisseling van muziek en beelden op de juiste plaats.'

Tes Gybels, die toespraken verzorgt bij uitvaarten in Limburg: 'Wat mij opvalt, is dat mensen de laatste tijd steeds vaker dingen bij de kist zetten. De fiets van een fervent wielrenner bijvoorbeeld. Of bij iemand die een sterke band met Indonesië had, zette men allerlei Indonesische voorwerpen op het graf. En bij een overledene die lid was van een sambagroep werd er door die groep in de aula flink getrommeld. Ze sloegen alle woede en het verdriet eruit, zo leek het. De leider vroeg de aanwezigen zelfs om mee te klappen. Voor mij persoonlijk was dat iets te veel van het goede, maar het kan allemaal wel. Tegenwoordig mogen mensen zelfs emoties aan bod laten komen bij een begrafenis of crematie. Dat was vroeger wel anders.' Want wat zij alle drie het meeste te horen krijgen van mensen die bij de stichting Humanistische Uitvaartbegeleiding (de HUB) aankloppen, is dat er bij de kerkelijke uitvaarten nauwelijks over de overleden persoon gesproken werd. Soms werd zijn of haar naam slechts één keer genoemd en er werd al helemaal niets gezegd over wie die persoon was of welke betekenis hij voor anderen had gehad. 'Zelfs gelovige mensen kunnen daar niet meer mee uit de voeten en komen daarom bij ons.' Bij een hu-

manistische uitvaart staat de overledene en de betekenis die de persoon in het leven had bij anderen centraal.

As op de schouw

Een andere ontwikkeling is dat men de laatste jaren in Nederland steeds vaker voor cremeren kiest in plaats van begraven. Inmiddels kiest maar liefst 57 procent van de Nederlanders voor een crematie. Ook is er door de nieuwe Wet op de lijkbezorging meer mogelijk voor de nabestaanden. Zo hebben zij bijvoorbeeld veel meer zeggenschap gekregen over wat ze met de as doen. Ze kunnen deze in een mooie bus of urn mee naar huis nemen, in de tuin zetten, in een graf of columbarium leggen of op een speciale plek verstrooien. Een plek die vaak een speciale betekenis heeft voor de overleden persoon, zo heeft antropologe Meike Heessels in haar onderzoek hiernaar vastgesteld. Heessels: 'De rode draad in de gekozen asbestemmingen is een nieuwe vorm van betekenisgeving. Men zoekt naar plekken waarvan de nabestaanden denken dat de dode zich daar thuis zal voelen. Soms betekent dat letterlijk dat ze de as mee naar huis nemen en op de schouw zetten. Maar het kan ook gaan om een plek waar de overledene graag was, of om een strooiveldje waar eerder al een echtgenoot, kind of ouder is verstrooid. Hoe dan ook, het gaat altijd om een bestemming waarvan de nabestaanden denken: daar is hij of zij veilig, daar is hij of zij thuis.'

Mirre Bots

Stichting Humanistische Uitvaartbegeleiding

Iedereen heeft te maken met sterfgevallen. Niet iedereen is in staat een passende uitvaart te verzorgen voor een dierbare overledene. Vaak staan verwarring en verdriet in de weg om helder na te denken over hoe de uitvaart er inhoudelijk uit moet zien, wat er in een toespraak gezegd moet worden. Traditionele uitvaarten spreken een steeds kleinere groep mensen aan. Maar veel mensen hebben wel behoefte aan een mooi, persoonlijk en waardig

afscheid. En kunnen daar professionele en betaalbare hulp bij gebruiken.

Humanistische uitvaartbegeleiders bieden ondersteuning bij het vormgeven van een passend afscheid. Het leven van de overledene en zijn of haar betekenis voor anderen staan daarbij centraal. Zij schrijven in overleg met u een toespraak en kunnen u helpen met de keuze van muziek, een gedicht of ritueel. Bij de Stichting Humanistische

Uitvaartbegeleiding zijn landelijk 180 vrijwilligers actief, samen verzorgen zij zo'n 1700 uitvaarten per jaar. Humanistische uitvaartbegeleiders werken vanuit het humanistisch gedachtegoed maar niet uitsluitend voor humanisten. Iedereen die van deze dienst gebruik wil maken kan bij de uitvaartbegeleiders terecht.

Gesprek-bij-leven

Een groeiend aantal mensen vindt het prettig eigen ideeën en wensen voor hun uitvaart

te vast te leggen. Dat kan ook met betrekking tot de toespraak. Tijdens het gesprek-bij-leven nemen de uitvaartbegeleiders de tijd om de wensen te bespreken en informatie te verzamelen voor een persoonlijke en passende toespraak.

Meer informatie over onze dienstverlening of de mogelijkheid om als vrijwilliger voor de stichting HUB te komen werken vindt u op www.humanistischeuitvaart.nl.

Onuitzetbaren

Overheid moet kiezen

Jaarlijks maken miljoenen mensen wereldwijd de keuze huis en haard te verlaten om een beter bestaan te zoeken: een veiliger leven, meer toekomstperspectief of hereniging met geliefden of familie. Daarvan komen enige tienduizenden niet-westerse migranten naar Nederland.

Ze verliezen de wereld die ze kennen, familie en vrienden en de zekerheid ergens thuis te horen als burger. Krachtige mensen die durven te kiezen, vanuit de hoop op een beter leven, of gedwongen door vervolging, geweld of armoede. Hun keuze pakt niet altijd goed uit. 'Kiezen doet verliezen', zei Jaap van Praag, medeoprichter van het Humanistisch Verbond, al.

In Nederland leven naar schatting tienduizenden onuitzetbare migranten zonder verblijfsvergunning in de marge van de samenleving. Politiek en moreel een onhoudbare situatie. Gemaakte keuzes werken polariserend in het debat, terwijl onuitzetbaren steeds minder te kiezen hebben. Wie heeft de moed om dit dilemma in Den Haag te doorbreken en op de agenda te zetten? 'Durf te kiezen', het thema van deze *Humus*, klinkt stoer, maar ook heel individualistisch. Maar: 'Wil je een juiste morele beslissing nemen dan moet je de gevolgen voor alle betrokkenen meewegen, en dus goed naar elkaar luisteren', stelde filosoof Leonard de Jong, workshopleider tijdens het symposium 'Onuitzetbaar. Vragen en consequenties' dat HV Haaglanden en het landelijk bureau onlangs organiseerden voor mensen die werken met onuitzetbare vreemdelingen. 'Alle belangen meewegen' is juist bij deze problematiek ingewikkeld. Want juist tegengestelde belangen en politieke keuzes verscheuren Nederland rond mensen die geen toestemming krijgen hier te leven, maar er wel zijn.

Nieuw leven

Een deel van de migranten krijgt, na korte of lange tijd, een verblijfsvergunning en kan beginnen dat nieuwe leven vorm te geven. Een groter deel krijgt die verblijfsvergunning niet en krijgt opdracht het land te verlaten. Nederland heeft gekozen voor een restrictief toelatingsbeleid en een actief uitzetbeleid. Maar de meeste mensen die weg moeten, gaan niet. De prijs van het opgeven van de hoop op een beter leven is te hoog of de angst of schaamte voor terugkeer te groot. De overheid accepteert dat niet en probeert wie niet zelf vertrekt gedwongen uit te zetten. Het huidige vreemdelingenbeleid is gebaseerd op de gedachte dat iedereen die weg wil ook kan, dus de druk

wordt opgevoerd met vreemdelingendetentie en sinds kort strafbaarstelling van illegaliteit.

Ongeveer een kwart kan - gedwongen - worden uitgezet naar het herkomstland, een kwart wordt naar Europese landen waar zij eerder verbleven teruggestuurd. Bij de overige helft is dat niet mogelijk. Omdat betrokkenen alles doen om uitzetting te voorkomen, of omdat in het land van herkomst niet meegewerkt wordt aan het afgeven van papieren om de terugtocht mogelijk te maken. Vanuit een keuze of zonder keuze, ze zijn onuitzetbaar.

Impasse

Strengere maatregelen blijken van weinig invloed op de terugkeerbereidheid van mensen. Uit recent onderzoek van de Inter-

Op de kaart

Het landelijk bureau heeft anderhalf jaar gepoogd om onuitzetbaren op de kaart te krijgen. Onze hoop dat externe partners, HV-afdelingen en leden van de Humanistische Alliantie zouden gaan bijdragen aan het debat hierover is uitgekomen. In het politieke en maatschappelijk debat wordt het probleem van onuitzetbaarheid steeds vaker genoemd.

Film en debat

Diverse HV-afdelingen organiseerden vorig jaar themabijeenkomsten. Dit jaar gebeurde dat al in Den Haag. HV Apeldoorn toonde afgelopen februari de Zembla-uitzending van 20 januari: *De gevangenen uit gebouw 4*. Deze documentaire, waarvoor het HV uitgebreid sprak met de redactie, laat zien wat vreemdelingendetentie betekent voor onuitzetbaren.

Afdelingen en leden die ook of nog een film-en-debatbijeenkomst willen organiseren kunnen in het webdossier *Humaan vreemdelingenbeleid* filmtips vinden rond het thema onuitzetbaar, zoals de Zembladocumentaire. Vóór de zomer komt daar de Humadocumentaire over onuitzetbaarheid bij die op 14 mei wordt uitgezonden. We hopen dat HV-leden en afdelingen door het hele land de film zullen vertonen. Amnesty International heeft zich geïnteresseerd getoond in lokale samenwerking voor deze film-en-debatavonden rond vreemdelingendetentie en onuitzetbaren.

Onder de (werk)titel 'Onuitzetbaren in beeld' vraagt ook de Humanistische Alliantie aandacht voor de vergeten groep van mensen tussen wal en schip die in de marges van onze samenleving leven. Dat gebeurt tijdens de jaarlijkse Alliantiebijeenkomst voor medewerkers, bestuurders en vrijwilligers van humanistische organisaties op 21 juni aanstaande. Tijd en plaats volgen.

Durf te modderen

ationale Organisatie voor Migratie (IOM) blijkt dat mensen die om economische redenen hier zijn en thuis nog een vangnet hebben, onder druk soms te bewegen zijn te vertrekken. Mensen die zich onveilig voelden in het herkomstland, of die hier zijn om familieredenen echter niet. Tot nu houdt de overheid geen rekening met dat gegeven. Ook wordt ontkend dat een deel van de mensen buiten hun schuld onuitzetbaar is.

Mensen die met onuitzetbaren werken, worden geconfronteerd met de gevolgen van het falend beleid. Ambtenaren raken gefrustreerd omdat ze hun opdracht mensen uit te zetten niet voor elkaar krijgen. Hulpverleners zien mensen die de gevangenis in- en uitgaan terwijl ze geen strafbare feiten hebben gepleegd en steeds weer zonder voorzieningen op straat gezet worden, zonder uitweg. Mensen die in de illegaliteit proberen te overleven, getraumatiseerd raken door herhaalde detentie. Die door de uitzichtloze situatie hun ambities, idealen en levenslust verliezen. De druk op gemeentelijke en vrijwillige hulpvoorzieningen wordt te hoog. Onuitzetbaarheid is een hoofdpijndossier voor politici, beleidsmakers en ambtenaren, advocaten, professionele en vrijwillige hulpverleners, activisten en natuurlijk de onuitzetbare zelf. Tegengestelde keuzes van overheid en migrant maken dat de situatie muurvast zit, tot frustratie, onmacht en verzet van alle partijen. Het streven naar beheersbaarheid staat tegenover morele verontwaardiging over de onmenselijkheid van het beleid en de emoties lopen hoog op. Opgesloten in wederzijdse argwaan en oordelen luistert niemand echt naar de ander. Terwijl diverse kampen de impasse willen doorbreken.

Hoe verder

De overheid moet de keuze maken want doorgaan met dit beleid is ineffectief en wordt als onethisch ervaren. Er is dringend behoefte aan beleid waarin aan het belang en de menselijke waardigheid van de onuitzetbare én die van de Nederlandse samenleving recht wordt gedaan. Om dat te ontwikkelen zijn alle betrokken partijen nodig. Die moeten dan een open dialoog aangaan en trachten over de eigen muren heen te kijken, om het vertrouwen te herstellen en om creatief te kunnen denken. Pas dan ontstaat er ruimte voor echte keuzes en komt er een oplossing die voor alle partijen acceptabel is. Aan 'Durf te kiezen' gaat 'Durf te denken' vooraf. In de volgende conferentie die HV met HV Haaglanden organiseert hopen we een volgende stap te zetten.

Paulien Boogaard

Voor verslag van het symposium, nieuws en informatie:

www.humanistischverbond.nl/dossiers/menswaardig_vreemdelingenbeleid

Ook humanisten ontkomen niet aan goeroetalk. Neem nu die HV-slogan 'Durf te kiezen', erger kun je het toch niet bedenken. Typisch kwakzalvergekwak dat angsten aanpraat en ook nog eens schuldgevoelens als je even niet oppast.

Sinds de jaren vijftig weten we alles over keuzes en de slot-som is niet rooskleurig. De rationeel kiezende mens bestaat niet. Kiezen veronderstelt dat we onze opties overzien, kunnen voorspellen wat de gevolgen zijn en een heldere meetlat hebben om de alternatieven te wegen. Wetenschappers hebben van deze veronderstellingen allang gehakt gemaakt. We moeten leven met een beperkte rationaliteit en er is geen consumententest voor de beslissingen des levens.

Het is zelfs nog erger. Breingluurders uit de laatste decennia hebben ontdekt dat onze hersenen zich als kardinalen bij een pausverkiezing gedragen. In het geheim nemen ze beslissingen en maken de keuze pas bekend als alles in kannen en kruiken is. We maken geen bewuste en vrije keuzes. De hersentuurlers, die neem ik nu wél serieus. Ben ik in een lastige situatie en moet ik mijn knopen tellen, dan is mijn remedie tegenwoordig: een tukkie doen. Ik geef mijn onderbewuste de opdracht aan de slag te gaan en mij met witte of zwarte rook de resultaten mede te delen. Meestal gebeurt er niets en blijft alles bij het oude.

En hoe zit het met die angst om te kiezen? Ach, dat is de zoveelste loot aan de stam van introspectief geneuzel. Ah, ah, ah, wat zou ik beter af zijn als ik mijn man buiten de deur durfde te zetten, oh, oh, oh voor mezelf begon en YES mijn authentieke zelf zou worden! God beware me als iedereen zijn angsten kon overwinnen. Het zou met de mensheid erg slecht aflopen. Je wil niet weten wat er gebeurt als mijn onderbewuste de humanistische imperatief 'Durf te kiezen' serieus zou nemen. Het wordt een hel.

Ik wend mij niet tot keuzegoeroes en -goerinnen, zelfs niet van humanistische snit. Laat mij en mijn grijze massa maar prutsen en pruttelen. In de jaren vijftig schreef een econoom ooit een artikel over de wetenschap van het doormodderen. Dat zijn woorden naar mijn hart. Mens, durf toch te modderen!

Joep Schrijvers

De kunst van het kiezen

Het verschijnsel 'keuzestress' komt onder twintigers, dertigers en veertigers opvallend vaak voor. Dat is niet zo vreemd. Wij leven in een cultuur met veel opties en bergen informatie. Durf te kiezen.

Mission impossible?

Van ieder individu wordt verwacht weloverwogen te kiezen, het liefst passend bij een persoonlijke levensstijl. Mochten we een verkeerde keuze maken, dan is dat persoonlijk verwijtbaar. U ziet het: de stress ontstaat vanzelf.

De redactie van *Humus* vroeg mij dan ook een aantal denkers uit de Humanistische Canon te selecteren die enige verlichting in de keuzeproblematiek konden brengen. Zoals wel vaker, zei ik enthousiast 'ja hoor, prima!'. Maar ik was iets te snel. Want ik zal het u maar meteen ronduit verklappen: in de Canon kun je niets vinden over 'keuzes maken'. Of anders gezegd: alle werken in de Canon gaan over keuzes maken.

Ik moest dus ook zelf een ingewikkelde keuze maken. Het resultaat is een kleine historische achtergrond, een roman en een intrigerend perspectief. Allemaal uit de Canon. Al schrijvend vond ik talloze perspectieven, die komen vast in latere *Humus*-sen nog aan bod. Het ankerpunt is een roman, en een van mijn persoonlijke favorieten: *De Toverberg* van Thomas Mann. Over een jonge man, die nergens voor koos.

Pico

Het basisprobleem van onze keuzestress is onder meer te vinden bij de vijftiende-eeuwse diepgelovige Renaissancehumanist Pico della Mirandola, namelijk: wij hebben geen enkele specifieke taak in de wereld. We zijn totaal onbepaald en vrij geschapen. Pico laat God als volgt tegen zijn schepping spreken:

Wij hebben u, o Adam, geen bepaalde woonplaats, geen eigen aangezicht, geen enkele speciale taak gegeven, opdat u die woonplaats, dat aangezicht en die taak die u verkiest, verwerven en bezitten zult naar uw eigen wil en wens.

Alle andere schepsels hebben een doel, maar wij mensen niet. Volgens Pico is dat geen reden tot stress, het maakt nu juist precies onze waardigheid uit. Met die vrijheid moeten we dan wel iets goeds doen:

Laat in ons hart een heilige eerezucht dringen, zodat we, niet met het middelmatige tevreden, naar het hoogste haken en er met alle kracht naar streven dat te bereiken.

Omdat we vrij zijn, moeten we kunstenaars worden, zegt Pico.

Als vrij en soeverein kunstenaar moet jij als het ware je eigen beeldhouwer zijn en jezelf uitbeelden in de vorm die je verkiest.

Pico's onbepaaldheid is zeker niet zonder oriëntatie. Er is 'het hoogste' om naar te streven en bij Pico was dat nog altijd God.

Weber en Spigt

Maar daar komt verandering in, en die verandering heeft Max Weber in de negentiende eeuw op een pessimistische manier weergegeven. Onze wereld is 'onttoverd'. De monotheïstische religies, de moderne wetenschap en rationele, bureaucratische systemen hebben de wereld haar magie ontnomen. Peter Dassen schrijft in de Canon-tekst over Weber:

De mens moet in een onttoverde wereld zelf zin geven aan zijn handelen en bestaan. Vanzelfsprekende levensordeningen zijn immers weggefallen.

Ook de wetenschap biedt geen nieuwe richting:

Aan het begin van de twintigste eeuw moet zij erkennen dat zij geen zin meer kan verschaffen en geen antwoord meer kan geven op de wezenlijke levensvragen, bijvoorbeeld de vraag hoe te leven.

Het gebrek aan heldere richtlijnen en oriëntaties maakt ons tot twijfelende wezens. Deze twijfel is volgens Piet Spigt - een van de hoofdrolspelers in de ontwikkeling van het HV - kenmerkend aan het humanisme:

(...) de twijfel begeleidt ons als het ware steeds, is in feite ons uitgangspunt! (...) het beginsel van de stelselmatige vraagstelling: is dat, waar we van overtuigd zijn, nog wel juist!

Voor degenen die het humanisme een overmatig optimisme verwijten, is onderstaand citaat van Spigt afdoende:

Wij zijn mensen zonder hulp hier en nu, zonder verlossing in het verschiet, levend in een eindeloze, doodstille ruimte en alle misbaar brengen zij zelf teweeg. We staan ervoor het karwei van het leven zelf op te knappen.

Mocht u aan het begin van dit artikel nog geen keuzestress hebben, dan heeft u hem nu vast en zeker!

Thomas Mann

Maar hoe deden jongeren dat aan het begin van de twintigste eeuw - de tijd van Weber - het dan? Toen leefde men toch ook in een onttoverde wereld? Hoe koos men toen? Thomas Mann beschrijft de keuze van de jonge held Hans Castorp in zijn Bildungsroman *De Toverberg*. De onttovering maakt plaats voor een nieuwe 'betovering', maar op een nogal problematische manier. De jonge held Hans koos ervoor nog even niets te kiezen.

U kent het verhaal vast. Hans Castorp gaat zijn neef Joachim bezoeken in het sanatorium in Davos. Het bezoekje van drie weken wordt een langdurig verblijf van zeven jaar. Hans Castorp is

niet echt ziek, maar er wordt wel een klein plekje in zijn longen ontdekt. De jonge Hans laat zich verdacht gemakkelijk verleiden tot een langdurig verblijf als patiënt.

Volgens Martien Schreurs in zijn tekst in de Canon, hebben we met een mislukte *Bildung* te maken. Hans Castorp lijkt zich niet zozeer te ontwikkelen, als wel 'niets' te doen. Hij wordt letterlijk 'patiënt' en kijkt het allemaal nog even aan.

Zijn nieuwe vrijheid is zo richtingloos dat de vraag rijst of Hans Castorp van kwaad tot erger vervalt. Is hij niet op de vlucht voor het leven? Slaagt Castorp erin om de nihilistische vrijblijvendheid te overwinnen en wijsheid op te doen?

Hans stelt het volwassen leven nog even uit. Een dergelijk gebrek aan zelfstandig keuzes maken, is humanisten uiteraard een doorn in het oog. Gelukkig loopt in Davos een humanist rond: Settembrini. Schreurs schrijft in zijn Canon-tekst:

Er is een altijd alerte medepatiënt, de Italiaanse Verlichtings-humanist Settembrini, die Hans waarschuwt voor de gevaren waaraan hij in het sanatorium wordt blootgesteld. Settembrini raadt hem al meteen aan om het sanatorium te verlaten. Het is precies de narcotiserende lamlendigheid die Settembrini scherp doorziet. Hij maant Hans tot actie. (...) De zelfbenoemde mentor kan echter niet verhinderen dat Castorp aan deze magische plek gekluisterd blijft.

Hans Castorp heeft de magie hervonden, maar het is de magie van een vrijblijvend leven. De jongeman luistert wel naar de diverse pedagogische adviezen die hij krijgt, maar hij 'leert' niets en kiest niets. Hij kijkt wat toe, zwerft lamlendig door de tuin, is apathisch, wikkelt zich in dekens en zit in de zon, speelt kaart en maakt zich druk om minieme verhogingen van zijn temperatuur. Hij hangt rond, zeven jaar lang. Hij is een dromer geworden, een zweverige, ijende zelfobservator.

Wat we van het gebrek aan keuzes van onze jonge held moeten denken, blijft onduidelijk. Er zijn momenten van inzicht en wijsheid, maar Castorp vergeet ze weer. Omdat hij zelf niets kiest, kiest het lot voor hem: hij moet meevechten in de Eerste Wereldoorlog. Op het einde van het boek ligt hij in de loopgraven. We weten niet hoe het afloopt.

De hermeneutische cirkel

Maar wat dan? Had Castorp naar Settembrini moeten luisteren, met zijn mooie humanistische adviezen? Ik twijfel. Ik vermoed dat Castorp er niet in is geslaagd de adviezen juist te interpreteren. Het ontbrak hem aan een 'hermeneutische cirkel'.

De 'hermeneutische cirkel' is een idee dat is ontwikkeld binnen de zogenoemde geesteswetenschappen (zie het Canonvenster 'geesteswetenschappen'). Ik pas het idee hier creatief toe. Hermeneutiek betekent 'interpretatieleer'. Het is de kunst van het begrijpen en interpreteren van andere mensen en hun uitingvormen, waaronder hun adviezen. Zo'n interpretatieleer is be-

langrijk omdat het een ander perspectief geeft op het keuzeprobleem. Meestal denken we over 'keuzes' in termen van een supermarktmodel. Er bestaan opties, en wij kiezen uit een van die opties. Bij een interpretatieleer gaat het niet over de keuze uit bestaande, kant-en-klare opties, maar over de betekenisvolle interactie tussen jou en de opties, zodat een eigen verhaal ontstaat. Hermeneutiek is zo gezien een 'methode' om je eigen betekenisvolle keuzes te maken op basis van wijsheden uit de cultuur. Hermeneutiek is een cirkelende beweging: de hermeneutische cirkel. De cirkelende beweging kent diverse variaties, maar het gaat voortdurend over het creatief integreren van diversiteit in een eigen verhaal. Die diversiteit kan gaan over een oud perspectief dat botst op een nieuw perspectief, of over verschillende meningen of mogelijkheden die niet goed samengaan. Er ontstaat spanning en uitdaging en jij moet kiezen. De cruciale stap in de cirkel is de 'horizonversmelting': een betekenisvolle keuze ontstaat op het moment dat de diversiteit versmelt tot een creatief nieuw en eigen perspectief. Keuzes komen zo gezien niet in twee variaties (wil ik het een of het ander) maar in drieën: het oude, het nieuwe (of het ene en het andere) en de creatieve eigen betekenis. In een hermeneutische cirkel sta je open voor uitdagingen, neem je deze op en verwerk je ze tot iets eigens.

Bij Hans Castorp mislukt de hermeneutische cirkel. Hij laat zich afleiden door alles wat zich aandient, zonder dat er een nieuw en eigen verhaal ontstaat. Hij laat zich adviseren door leermeesters, zonder tot actie over te gaan.

De hermeneutische cirkel is niet voor niets onderdeel van de geesteswetenschappen: het gaat hier over betekenisgeving. Kiezen is luisteren naar de bronnen die je cultuur te bieden heeft, en deze bronnen omvormen tot iets dat voor jou betekenis heeft. Dilthey (een van de belangrijke geesteswetenschappers, zie de Canon) heeft een naam voor het resultaat van deze hermeneutische cirkel: *Sinn*, ofwel: 'zin'. De kunst van het kiezen is zo gezien geen pure vrijheid, geen vrijblijvendheid, geen supermarkt, geen kopie worden van een ander en geen kopie worden van jezelf, maar luisteren, creatief interpreteren en je eigen verhaal vormen. Niet eenvoudig, maar wel de moeite waard.

Esther Wit

Rectificatie

In tegenstelling tot wat *Humus* in haar vorige nummer berichtte, nam Esther Wit op haar eentje het initiatief tot de website www.dehumanistischecanon.nl, het pronkstuk van de website van het Humanistisch Verbond (red.).

‘Je leeft maar zo kort en bent zo lang dood’

Met een variant op de uitspraak van de Hongaarse schrijver Gyorgy Konrad: ‘Vraag iemand naar de zin van het leven en hij antwoordt met zijn eigen levensloop’ zou je kunnen stellen: vraag iemand naar de meest vérstrekkende keuze in zijn of haar leven en hij antwoordt met zijn levensverhaal.

Kwart over zeven en de benedenzaal van het Human-gebouw aan de Weteringschans in Amsterdam stroomt langzaam vol. De cursisten zijn mensen van tussen de dertig en zeventig jaar. Sommigen zijn al jarenlang lid en lokaal actief, een enkeling noemt zich ‘slapend lid’, maar de meesten zijn pas in 2011 bij het Verbond gekomen. Of het nu vanuit politiek idealisme en betrokkenheid op mens en maatschappij is of gewoonweg om nieuwe mensen te ontmoeten, het lidmaatschap van het HV is voor alle deelnemers een bewuste en persoonlijke keuze.

Op de drie koudste woensdagavonden van dit jaar volgen veertien leden van de afdeling Amsterdam Amstelland de cursus Persoonlijk Humanisme. Zij discussiëren met elkaar over vrijheid en verantwoordelijkheid, over levenskunst, over keuzes maken. *Durven kiezen* is een leidend thema in het nieuwe meerjarenplan van het HV. Een prikkelend gegeven, zo vinden ook de cursisten. Het levert een boeiende rondgang op langs levensverhalen.

De vraag levert bij de cursisten inderdaad een waaier aan levensverhalen op. Er wordt aandachtig naar elkaar geluisterd, naar ieders keuzemoment, keuzes die inspireerden, die van lef getuigden, die een leven een andere richting in duwden. Want keuzes zijn er in alle soorten en maten. ‘Je leeft maar zo kort en je bent zo lang dood’, citeert een deelnemster schrijver Leonard Huizinga. Voor haar springt één keuze in haar leven eruit. Haar reis van meer dan dertig jaar geleden. Ze zegde haar baan op en vertrok voor twee jaar naar Zuid-Amerika. ‘Na terugkeer waardeerde ik Nederland nog meer dan voorheen: wat een rijkdom hebben we hier!’

Ontslag nemen en op reis gaan geldt voor twee andere deelnemers ook als een belangrijk keuzemoment. ‘Nu kwam een lang gekoesterde droom uit: een zeilreis naar Spitsbergen. En wat ik daar vond? De totale verstilling en een overweldigende natuur.’ Een andere deelnemster zegt: ‘Stel dat ik bejaard ben en ik kijk terug op mijn leven, waar ben ik dan blij mee? Dat zou dan mijn ontslag en reis naar Mexico zijn.’

Maar verregaande keuzes hoeven niet per se te resulteren in het opzeggen van een baan of het maken van een verre reis. Het kiezen van een bijzondere woonplek of van werk kan ook een ommekeer in een leven betekenen. Een deelnemer koos ervoor om samen met zijn echtgenote een eigen zaak te beginnen, een boekhandel voor het leven. Een deelnemster ruilde het gewone leven aan de wal in voor het leven op een schip. ‘Door te gaan varen ben ik sterker geworden. Je valt terug op jezelf. Daarnaast genoot ik van de vrijheid en van het buitenleven.’ Een ander: ‘Het was een sprong in het diepe om vrijwilligerswerk in de dagopvang van daklozen te gaan doen.’ In deze rauwe omgeving, met soms harde confrontaties, leerde hij ‘onbekende hoekjes’ in zichzelf kennen. ‘Het werk verdiepte mijn leven, ik ben er wijzer van geworden.’

‘Stel dat ik bejaard ben en ik kijk terug op mijn leven, waar ben ik dan blij mee?’

Door zo over keuzes te praten worden deelnemers bewuster van hun eigen biografie en van de mogelijkheid van nieuwe keuzes. ‘Het viel mij op dat ik in mijn leven juist keuzes ontliet’, vertelt een cursist. ‘Maar nu met het ouder worden heb ik wel een belangrijke keuze gemaakt: ik ga in een woongroep wonen.’ Nadenken en praten over keuzes, maar vooral werkelijk keuzes maken, zo blijkt, geeft zin aan het leven. Er is dan ook nog veel over te zeggen.

Eric de Rooij

Met dank aan alle deelnemers aan de cursus Persoonlijk Humanisme (januari-februari, 2012).

Detail 'meiboek' met tekst van R.M. Rilke

Gefascineerd laat Baukje Scheppink zich meevoeren door de kracht van de letters van het alfabet in hun eindeloze variatie van rangschikking, vorm en inhoud.

Je zit in de trein en leest de krant. De inhoud neem je tot je, de krant laat je bij het uitstappen achteloos liggen. Je leest een roman, begerig plukken je ogen de woorden en zinnen van het papier, opdat het verhaal snel en beeldend tot leven kan komen. Je leest een gedicht en herleest het, want alle facetten van de tekst, de typografie en de vormgeving zijn nog belangrijker geworden. Zo'n wereld van verschil in lezen kent de handeling van het schrijven ook. Een boodschappenlijstje krabbel je nog met een pen neer, voor het meer omvangrijke werk neem je je toevlucht tot een machine. En schoonschrijven doet nog maar een enkeling. Mij gaf het een schok om opeens weer bij dat schijnbaar heel gewone van het schrijven en bij het mysterie van het alfabet stil te staan. Het kleine wonder van het eerste schoolschriftje ben ik kennelijk allang vergeten.

Pen als toverstaf

Baukje Scheppink laat me stilstaan en kijken in haar wereld zoals die onder de letters verborgen ligt en in intrigerende bladen gestalte krijgt. Gefascineerd laat zij zich meevoeren door de kracht van de letters van het alfabet in hun eindeloze variatie van rangschikking, vorm en inhoud. Zo worden het eigentijdse miniatures waarbij de betekenis van het woord en de herkenbaarheid van de letters langzaam kunnen schuilgaan of zelfs geheel verdwijnen onder een nieuw en abstract beeld. Want zij verstaat de kunst om met haar pen als toverstaf een andere wonderlijke wereld onder het schrift vandaan te toveren. Uit haar werk wordt ook duidelijk dat zij erg genieten kan van de schoonheid van vroege Latijnse en Italiaanse versregels juist door de visuele aantrekkelijkheid en volgorde van de letters, zoals je ook nu *giardino* een mooier woord kunt vinden dan tuin; een 'visueel bel canto' waar zij heel gevoelig voor is. Ooit werd zij opgeleid in het vak schrijven, om daarin les te kunnen geven aan toekomstige onderwijzers en ook in het buitenland nam ze vaak deel aan workshops kalligrafie. Traditionele opdrachten kreeg ze, maar ze ontwikkelde ook een sterke eigen stijl. Al vele jaren vallen haar regelmatig vrije opdrachten ten deel zoals het vervaardigen van losse grafische bladen of speciale boeken, niet in oplage maar als zelfstandige objecten, kunstwerken. Voor de realisatie van haar werk komen gewone, bijzondere of zeldzame papiersoorten in aanmerking, ook zijde, echte papyrus of iets wat toevallig op haar weg komt. Zichzelf heeft ze de opdracht gegeven om ieder jaar in mei een

verjaarscadeau, een 'meiboek' af te hebben voor haar levensgezel die marionettenspeler is. Logisch dat een tekst van Rilke haar raakte: 'Es könnte ein Dichter unter der Herrschaft einer Marionette geraten, denn die Marionette hat nichts als Phantasie.'

Het kleine wonder van
het eerste schoolschriftje
ben ik kennelijk allang
vergeten

Als variant op de regels van Rilke hoopt zij nog lang in de ban te blijven van haar fantasievolle poppenspeler. Afbeeldingen van haar werk dat van 28 juli t/m 26 augustus te zien is tijdens de kunstroute Open Stal in Oldeberkoop (thema: Taal & Teken), vindt u op www.humanistischverbond.nl/specials/humanismeenkunst. Meer info: www.baukje.nl. Voor de provincie waar zij woont en werkt is Baukje actief voor het Humanistisch Verbond; de heldere vormgeving van het HV-contactblad voor de regio Fryslân is van haar hand.

Annette Brattinga - Aeneae Venema

Wilt u ook exposeren op de website van het Humanistisch Verbond?

De werkgroep Humanisme en kunst roept u op om maximaal vijf foto's in jpeg-formaat van eigen werk te sturen naar annetteb@dds.nl, vergezeld van een korte toelichting. Vier keer per jaar, bij het uitkomen van *Humus*, wordt er werk van een nieuwe exposant op de website gepubliceerd. Kijk op www.humanistischverbond.nl/specials/humanismeenkunst voor de criteria.

Humanistische vorming op scholen

In HVO, ook wel sociale levenskunde of levenskunst genoemd, ontwikkelen leerlingen een persoonlijk levensbeschouwelijk kompas en een open houding.

Meer dan ooit is aandacht voor humanistische vorming in het onderwijs en de opvoeding belangrijk en gewenst. De complexe, pluriforme en dynamische samenleving stelt hoge eisen aan jongeren. Voortdurend moeten zij keuzes maken en hun weg vinden in de veelheid aan mogelijkheden. Wat betekent een goed leven voor mij en anderen? Wat moet en wil ik doen om 'het goede leven' samen vorm te geven?

Op een eigentijdse manier begeleiden professionele vakdocenten jongeren hierbij vanuit humanistische uitgangspunten. Vrijheid en verantwoordelijkheid, betrokkenheid en gelijkwaardigheid zijn hierbij kernwaarden. Mogelijke lesthema's zijn 'wie ben ik?', 'erbij horen', 'ik en de ander', 'de toekomst', 'vriendschap', 'wel of niet geloven'. Door zelf na te denken over morele dilemma's die de thema's en de alledaagse situaties vaak met zich meebrengen, leren ze daarin eigen keuzes te maken, een (voorlopig) standpunt in te nemen en te beargumenteren. Door gezamenlijk eigen levensvragen en ervaringen te onderzoeken op een kritische en creatieve manier, ontdekken ze wat zij richtinggevend en waardevol vinden. Naast het ontwikkelen van vermogens tot moreel oordelen en kritisch denken verwerven leerlingen ook kennis over belangrijke filosofen uit de humanistische traditie.

Waardenvol communiceren

In de programma's Waarde(n)vol communiceren staat communicatie tussen volwassene en kind vanuit gelijkwaardigheid, in de betekenis van 'in zijn waarde laten', centraal. Ouders en andere opvoeders werken hier aan zogenoemde levensvaardigheden en aan het kunnen opbouwen en behouden van een waarde(n)volle opvoedingsrelatie.

Ouders die deze eigentijdse humanistische vorming belangrijk vinden, kunnen voor hun kinderen kiezen voor HVO op de openbare basisschool of zelf een van de programma's Waardenvol communiceren volgen. Zij kunnen ook zelf de opleiding tot vakdocent HVO of trainer Waardenvol communiceren volgen.

In Utrecht is op woensdag 11 april van 15.30-17.30 uur een informatiebijeenkomst. Om eerst inhoudelijk te 'proeven' worden er van 14.00-15.00 uur drie workshops aangeboden: HVO/reflecteren, Filosoferen met kinderen en Waardenvol communiceren.

Jeannine Corneille

Informatie over toelatingseisen en meer: www.hvo.nl.

Lerarenopleidingen Humanistisch Vormingsonderwijs en Levensbeschouwing (HL)

HL hbo-bachelor

Start: 14 september (in Utrecht)

Duur: 5 jaar in deeltijd. Na twee jaar theorie en praktijk kun je als lio (leraar in opleiding) lessen HVO en Levensbeschouwing verzorgen in het basisonderwijs. Het derde en vierde jaar bestaan uit (begeleid/zelfstandig) werken in de praktijk, met daarnaast studiedagen en opdrachten via e-learning. Het vijfde jaar is een afstudeerjaar, waarin je een praktijkonderzoek verricht en stage loopt in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. De opleiding wordt afgesloten met het diploma leraar HL hbo-bachelor, waarna je zelfstandig HVO en Levensbeschouwing kunt verzorgen voor kinderen in de leeftijd van 4 tot 16 jaar.

Basisopleiding groepsleerkrachten HL (verkorte bachelor)

Start: 12 september (in Groningen), 19 september (in Utrecht)

Duur: 1 jaar in deeltijd. Na afronding van de opleiding ontvangen de deelnemers een certificaat van bekwaamheid, waarmee zij HVO en Levensbeschouwing kunnen verzorgen in het basisonderwijs.

HL hbo-master

Start: september (in Utrecht)

Duur: 2 jaar in deeltijd. De contactdagen zijn op vrijdag. In het eerste jaar ligt de nadruk op theorie over humanistiek, levensbeschouwing, ethiek, pedagogiek, didactiek, identiteitsontwikkeling en educatie; in het tweede jaar op de (onderwijs)praktijk en onderzoek. Afgestudeerden van deze opleiding zijn werkzaam in vakken als levensbeschouwing, ethiek en aanverwante vakken in het voortgezet onderwijs.

Trainersopleiding Waardenvol communiceren

Start: november 2012 (in Bostel)

Duur: 1 jaar in deeltijd. Het doel van de opleiding is leren werken met volwassenen, jongeren en kinderen aan levensvaardigheden die nodig zijn om 'het goede leven' vorm te kunnen geven vanuit humanistisch perspectief. Na de opleiding kun je als trainer het basisprogramma 'Opvoeden met hart, hoofd en handen' uitvoeren en zelf programma's voor diverse doelgroepen samenstellen. Bestemd voor mensen die werkzaam zijn op het gebied van opvoeding en onderwijs, zoals leerlingbegeleiders, intern begeleiders in onderwijs en kinderopvang, mentoren, pedagogen, psychologen, et cetera.

Jong HV

Humanistisch daten

Amsterdam, 13 februari 2012

Lieve directeuren,

Dit is heftig. Dit doen we met de ogen dicht. We schamen ons, maar moeten het doen, met een open vizier. Misschien tikken we dit wel niet, maar tikt er iets diep in ons dat onze vingers deze woorden laat maken. Voor jullie.

Want er knaagt iets. Waarom kunnen we bij jullie geen humanist zijn? Je mag katholiek, joods of moslim zijn. Jullie stellen je open voor iedereen en dat siert jullie. Maar waarom staan wij niet in jullie rijtje? Wij durven zelf te denken en geloven in zelfbeschikking, vrijheid, gelijkwaardigheid en verantwoordelijkheid. En wij willen ook verliefd worden op gelijkgestemden.

Wat jullie eigenlijk zeggen, is: vul maar niks in. Onze ervaring is dat als je op een datingsite aangeeft dat je 'anders' bent, je spirituele antwoorden op niet gestelde vragen krijgt. Wij zijn echter niet 'anders' of 'niets'. Wij zijn humanist. En daar willen we op kunnen zoeken en gevonden worden.

Het enige wat we jullie vragen, is of we onszelf mogen zijn. Een mensch. Een denkend mensch. Een humanist.

Vlees. Bloed. / Wijn en brood. / Waar alle vogels nesten hebben, / Hebben wij nog niks. Alleen de moed.

De moed om te zeggen. Dat we vlees noch vis zijn. / Dat we voelen, door te zeggen, dat we zijn, fijn, / Een mensch, een mensch, / zoals alleen twee mensen voelen, kroelen. Zijn.

Oh! Erasmus! / Zotte liefde. Een hart als huismus. / Neem ons zoals we zijn. Als mensch. / Laat ons humanist op jullie datingsites zijn.

Liefs,

Jong Humanistisch Verbond

Tot voor kort kon je alleen op de site van Relatieplanet bij je profiel 'humanist' als levensovertuiging aanklikken. Bij alle andere zat er niets anders op dan op die plek 'anders' of 'geen' aan te vinken. Terwijl je als overtuigd humanist toch graag op humanisme wilt kunnen zoeken en gevonden worden.

Als je aangeeft 'anders' te zijn, krijg je als jongere vaak contacten met spirituele mensen. Met de optie 'geen' doe je geen recht aan je levensovertuiging. Wanneer je met

iemand date, wil je weten hoe diegene in het leven staat. Deelt hij of zij jouw ideeën over zelfbeschikking, vrijheid, gelijkwaardigheid en verantwoordelijkheid? Het is natuurlijk ook mogelijk om gelukkig te worden met iemand van een andere levens- of geloofsovertuiging. Maar het gaat erom dat je gelijkgestemden kunt vinden als je dat wilt.

Aan de vooravond van Valentijnsdag bood Jong HV aan Jasper Jan de Konink van e-Matching en John Meuffels

van Match4Me een liefdesbrief aan. Tijdens deze date vroeg Jong HV de twee directeuren het humanisme als optie op te nemen daar waar op deze sites om je levensbeschouwing wordt gevraagd.

Niet aan gedacht

Beide directeuren stelden de actie op prijs en voegden meteen de daad bij het woord. Meuffels: 'Dat we humanisme niet hadden opgenomen, was geen onwil. We hadden er gewoon niet aan gedacht.' De Konink: 'Wij geven mensen de ruimte om zichzelf te zijn

en zichzelf te laten zien.' Meuffels: 'Eigenlijk heel humanistisch.' De datingsites e-Darling en Lexa hebben in een reactie laten weten te onderzoeken of ze het voorbeeld van e-Matching en Match4Me gaan navolgen.

De afgelopen maand vroeg Jong HV in social media al aandacht voor humanisme op datingsites. De daarvoor gebruikte cartoons maakten veel discussie los.

Naomi Woltring

De campagne 'Zonder uw steun...' trof in 2006 doel bij Sandy Pauw (45). Behorend tot de grote groep mensen in Nederland die solitair vrij denken over homoseksualiteit, euthanasie en abortus, realiseerde ze zich dat deze kwesties bij de overheid niet vanzelfsprekend in veilige handen zijn.

'Het is nodig je gezamenlijk sterk te maken zodat je humanistische overtuiging ook maatschappelijk ingebed wordt.' Ze stapte af op een bijeenkomst van de bruisende HV-afdeling Noord-Holland Noord en viel naar eigen zeggen met haar neus in de boter. 'Het was ontzettend gezellig. Ik dacht meteen: hier voel ik me thuis.' Sinds 2009 maakt Sandy deel uit van het bestuur.

Hoe breng je humanistische waarden tot uitdrukking in jouw leven?

Uiteindelijk komt het voor mij neer op goed met elkaar om-

gaan. De nieuwe HV-thema's Durf te kiezen, Duurzaamheid, Kwaliteit van leven en De kunst van het goed ouder worden, liggen me na aan het hart. Er heerst nu zo'n cultuur dat de jeugd alles is en daarna alles minder wordt. Een beetje tegengas geven is goed. Rechtvaardigheid en solidariteit zijn kernbegrippen in mijn werk als interim-manager en organisatieadviseur in de non-profit sector zorg en welzijn. Ik treed waar ik kan mensen positief tegemoet en streef naar een situatie waarin iedereen zich vrij voelt zich op eigen wijze te ontwikkelen. En waarin men zich verbonden met elkaar voelt. Ik probeer er te zijn als mensen me nodig hebben. Zo probeer ik op mijn manier de wereld een beetje mooier te maken.

Welke humanistische waarde vind jij het belangrijkste?

Autonomie, vrijheid en zelfbeschikking hangen nauw met

elkaar samen. Ik kan er niet zo gauw een hiërarchie in aanwijzen. Maar als ik er een moet noemen is dat de verantwoordelijkheid voor het eigen leven. Er iets moois van maken. Daarvoor moet je eerst onderzoeken wat belangrijk voor je is. Voor mij is dat ontwikkeling, leren. Ik wil me privé en in mijn werk blijven ontwikkelen en in gesprek blijven met anderen, over mijn grenzen heen kijken. Dat houdt de spanning erin! En het meervoud van lef is leven.

Wat bewerkstellig je concreet met je HV-lidmaatschap?

Door activiteiten te organiseren geef je mensen het gevoel dat ze gehoord worden. In Noord-Holland Noord proberen we naast de vaste bezoekers ook nieuwe geïnteresseerden en jongeren te betrekken. Met nieuwe media – een webwinkel, een app – valt er nog een wereld te winnen.

Machteld Bouman

Colofon

Humus is het ledenblad van het Humanistisch Verbond. Het verschijnt vier keer per jaar.

Zelf denken samen leven is de lijfspreuk van het HV. Het ledenblad informeert over ontwikkelingen binnen het Humanistisch Verbond, de humanistische beweging in het algemeen – op nationaal en internationaal niveau – en de invloed van de humanistische levensbeschouwing op de samenleving.

Een HV-lidmaatschap inclusief ledenblad *Humus* (4x per jaar) bedraagt € 60,- per jaar (mensen met een minimuminkomen en studenten tot 27 jaar betalen € 30,- per jaar). Lidmaatschappen worden automatisch verlengd tenzij voor 1 november schriftelijk wordt opgezegd.

Bereikbaarheid landelijk bureau:

tel.: (020) 521 90 00

e-mail: info@humanistischverbond.nl

Aan deze uitgave werkten mee:

Paulien Boogaard, Mirre Bots, Annette Brattinga - Aeneas Venema, Jeannine Corneille, John Min, Eric de Rooij, Joep Schrijvers, Ineke de Vries, Esther Wit, Naomi Woltring

Hoofdredactie: Roeland Ensie

Eindredactie: Machteld Bouman

Foto's Nicole le Fever: Jeppe van Pruissen, www.jeppevanpruissen.nl

Druk: De Raat & De Vries media services

Gesproken Humus: Felicia Brokerhof

Uitgave: Humanistisch Verbond

(Redactie)adres: Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam, tel. (020) 521 90 93 of r.ensie@humanistischverbond.nl

website: www.humanistischverbond.nl

Het Humanistisch Verbond is lid van de Humanistische Alliantie

 humanistische
alliantie

Volgende Humus verschijnt: eind juni 2012
Kopij inleveren tot: 8 mei 2012

Als nalaten u een zorg is

Na een overlijden moet er in korte tijd veel geregeld worden. Dat gaat gemakkelijker als u zelf al maatregelen heeft genomen. Veel mensen vinden het moeilijk of onaangenaam om daar over na te denken. Toch is het belangrijk dat op tijd te doen, want het geeft veel rust als deze zaken van tevoren goed geregeld zijn.

U kunt de Stichting Steunfonds Humanisme benoemen als executeur. Het Steunfonds heeft deskundige mensen in dienst die uw laatste wens kunnen uitvoeren. Een jarenlange ervaring met deze vorm van dienstverlening staat borg voor zorgvuldigheid en integriteit.

JA, Ik wil meer informatie over een executeur van het Steunfonds Humanisme

naam ☐ m ☐ v pc/woonplaats
adres telefoon

Stuur de bon in een envelop zonder postzegel naar: Steunfonds Humanisme, Antwoordnummer 10938, 1000 RA Amsterdam

Steunfonds Humanisme

zelf denken samen leven

Het Steunfonds Humanisme is een werkstichting van het Humanistisch Verbond. Het Humanistisch Verbond zet zich in voor een humane, tolerante samenleving. Vraag gerust meer informatie, telefonisch via nummer 020 521 90 36 of met behulp van de bon. U kunt ook kijken op: www.humanistischverbond.nl/steunfonds.

